

UDC 373.017.31:415

DOI 10.35433/pedagogy.2(109).2022.78-94

METHODICAL ASPECTS OF ECOLOGICAL AND VALEOLOGICAL EDUCATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

V. D. Melash*, A. B. Varenychenko, O. V. Voznyuk*****

The article is devoted to the methodical aspects of ecological and valeological education of junior schoolchildren with special educational needs. The methods of ecological and valeological education as well as the means of pedagogical interaction with the schoolchildren are determined, which contribute to the formation of their ecological consciousness, competence, and culture, considering individual features (age, psycho-physiological ones). The methods of development of ecological consciousness in the children with special educational needs aimed at mastering ecological ideas and ecological-ethical concepts and norms, the methods of formation of ecologically balanced behaviour, as well as the methods of stimulating moral feelings and motives of behaviour are specified. The means of ecological and valeological education of the schoolchildren with the peculiarities in mental development are specified: direct communication with nature (admiring nature, excursions, some natural therapeutic methods, etc.); inclusion in various subject-practical activities (ecological and valeological games, collective creative work, ecological projects, environmental actions, practical works); activation of cognitive interest by artistic means (folklore and oral folk art, musical works, presentations and educational films, feature films, fiction, fine arts, fairy tales, etc.). It is proved that for the education of ecological and valeological culture in the schoolchildren with special educational needs, it is advisable to primarily develop emotional, value and sensory spheres with the help of outlined methods of ecological consciousness development, the methods of forming ecologically balanced behaviour, and the methods of stimulating moral feelings and motives. The defined methodical aspects of ecological and valeological education in junior schoolchildren with special educational needs enable to effectively implement the ecological education in an inclusive environment and fulfil their purpose – to help the schoolchildren with special educational needs to develop personality potential, social rehabilitation and self-realization, to act ecologically competently and safely for promoting the sustainable development of their homeland and their own well-being.

* Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Docent
(Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)
vmelash2018@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0284-2941

** Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Assistant Lecturer
(Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)
varenychenko2013@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8920-6299

*** Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor
(Zhytomyr Ivan Franko State University)
alexvoz@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4458-2386

Key words: junior schoolchildren with special educational needs; the methods of ecological and valeological education of the children with special educational needs; the means of pedagogical interaction; health-preserving technologies.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГО-ВАЛЕОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

В. Д. Мелаш, А. Б. Варениченко, О. В. Вознюк

Стаття присвячена методичним аспектам еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами. Визначено методи еколого-валеологічного виховання та засоби педагогічної взаємодії з учнем, що сприяють становленню його екологічної свідомості, компетентності та культури, враховуючи індивідуальні особливості (вікові, психо-фізіологічні). Уточнено методи розвитку екологічної свідомості особливих дітей спрямованих на засвоєння екологічних уявлень та еколого-етичних понять і норм, методи формування екологічно-зваженої поведінки, методи стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки. Уточнено засоби еколого-валеологічного виховання учнів з особливостями психічного розвитку: безпосереднє спілкування з природою (милування природою, екскурсії, деякі природотерапевтичні методи та ін.); включення в різноманітну предметно-практичну діяльність (еколого-валеологічні ігри, колективні творчі справи, екологічні проекти, природоохоронні акції, практичні роботи); активізація пізнавального інтересу художніми засобами (фольклор та усна народна творчість, музичні твори, презентації та навчальні кінофільми, художня література, образотворче мистецтво, казки та ін.). Доведено, що для виховання еколого-валеологічної культури учнів з особливостями розумового розвитку, доцільно першочергово розвивати емоційно-ціннісну та сенсорну сфери за допомогою окреслених методів розвитку екологічної свідомості, методів формування екологічно зваженої поведінки та методів стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки. Визначені методичні аспекти еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами дають можливість ефективно здійснювати екологічне виховання в інклюзивному середовищі та виконувати своє призначення – допомогти особливим учням максимально можливо розвинути особистісний потенціал, соціально реабілітуватися та самореалізуватися, екологічно грамотно і безпечно діяти, щоб сприяти стійкому розвитку своєї Батьківщини та власному благополуччю.

Ключові слова: молодші школярі з особливими освітніми потребами, методи еколого-валеологічного виховання дітей із особливими освітніми потребами, засоби педагогічної взаємодії, здоров'язбережувальні технології.

Introduction of the issue. The analysis of current socio-cultural situation in our country in the context of inclusive pedagogy has shown that there is an urgent need to care for the health of children with special needs, to consider and implement not only medical and social but also pedagogical measures for correcting children's psychophysical functions, achieving their personal growth and restoring the social status. Providing such pupils with basic ecological (including health-preserving) knowledge, skills, and abilities necessary for conscious, ecologically competent behaviour and for stimulation of their mental development has gained great importance [2: 34]. With taking this into consideration, the New

Постановка проблеми. Аналіз сучасної соціокультурної ситуації в нашій країні у контексті розвитку інклюзивної педагогіки засвідчує, що нині існує нагальна потреба проявити турботу про здоров'я дітей з особливими потребами, продумати і втілити не лише медичні та соціальні, але й педагогічні заходи з метою корекції психофізичних функцій, досягнення особистісного зростання та відновлення соціального статусу. Особливо актуальним стає забезпечення таких школярів базовими екологічними (в тому числі й здоров'язбережувальними) знаннями, уміннями та навичками, необхідними для усвідомленої, екологічно-грамотної поведінки та стимуляції їх психічного

Ukrainian School (NUS) has launched an inclusive model of education at the state level. Since the traditional educational strategies do not consider the specifics of the development of mental processes in special pupils, the teachers must find out effective methodical tools for this task.

Current state of the issue. It should be noted that the problem of integration of the citizens with special needs into general school education for the purpose of their rehabilitation and socialization has been studied by such Ukrainian scientists as S. Bogdanov, G. Gavryushenko, A. Kolupaeva, N. Naida, N. Sofiy, I. Yarmoschuk and others [13]. G. Blech, O. Graborov, G. Dulnev, I. Yeremenko, V. Postovska, V. Sinyov, L. Spivak, L. Stozhok, I. Usvaiska, I. Malyshevska, L. Koltok and others [14; 17] have studied the corrective significance and peculiarities of ecological education of the schoolchildren with the peculiarities of mental development.

Numerous studies have shown that interaction with other children in the process of cognition and education, significantly increases the effectiveness of the language, physical, emotional, intellectual, creative, spiritual, moral, and hence social development of the schoolchildren with special educational needs [1].

However, the current scientific research has not systematically outlined the methodical aspects of environmental and valeological education of primary school children with special educational needs.

Aim of research is to determine the methodical aspects of ecological and valeological education of primary school children with special educational needs.

Results and discussion. According to the analysis of scientific sources and our pedagogical experience, junior schoolchildren with special educational needs are characterized by rather low ability to understand the emotional, aesthetic, relaxation and ethical value of the natural environment, so for the fruitful formation of ecological and valeological culture in this category of pupils the educational process should be directed at the development of their ecological

розвитку [2: 34]. З огляду на це, в Новій українській школі на державному рівні започаткована інклюзивна модель освіти. Оскільки традиційні виховні стратегії не враховують специфіку розвитку психічних процесів особливих учнів, то вчителі мають віднайти ефективні методичні інструменти для реалізації цього завдання.

Аналіз досліджень. Слід зазначити, що проблему охоплення громадян з особливими потребами загальним шкільним навчанням з метою їх реабілітації та соціалізації вивчали такі українські науковці, як С. Богданов, Г. Гаврюшенко, А. Колупаєва, Н. Найда, Н. Софій, І. Ярмошук та ін. [13], а корекційну значимість та особливості екологічного виховання школярів із особливостями розумового розвитку досліджували Г. Блеч, О. Граборов, Г. Дульнев, І. Єременко, В. Постовська, В. Синьов, Л. Співак [17], Л. Стожок, І. Усвайська, І. Малишевська, Л. Колток та ін. [14; 17].

Численними дослідженнями встановлено, що взаємодія з іншими дітьми в процесі пізнання та виховання, суттєво підвищує результативність мовного, фізичного, емоційного, інтелектуального, творчого, духовного, морального, а, отже соціального розвитку, школярів з затримкою психофізичного розвитку [1].

Однак у наукових дослідженнях не окреслено системним чином методичні аспекти саме еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами.

Мета статті полягає в визначенні методичних аспектів еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчує аналіз наукових джерел та наш педагогічний досвід, молодших школярів із особливостями інтелектуального розвитку характеризує достатньо низька спроможність до усвідомлення емоційної, естетичної, релаксаційної, етичної цінності природного довкілля, тому для плідного формування еколого-валеологічної культури та сприяння

consciousness, thus purposefully influencing the emotional, ethical, value and activity spheres.

Under such conditions, the educational activities of the teacher will be facilitated by such psychological characteristics of junior schoolchildren with mental retardation as emotional attitude to their own actions concerning natural objects, the ability to empathize with living beings in trouble, high intensity of accumulation of personal environmental experience (both positive and negative) [10].

Here we emphasize that the intellectual level of a pre-schooler should be the basis for the ecological development of a junior schoolchild with the peculiarities of intellectual development. Further development of ecological and valeological competence in such children is achieved by the teacher through their gradual involvement in:

1) organization of observations of the state of the environment, which are accompanied by mental actions;

2) providing initial assessments (at the level of "good-bad") of people's activities;

3) compliance with the rules of conduct proposed by the teacher;

4) actualization of emotional experiences during communication and interaction with representatives of the living world;

5) understanding the aesthetic value of nature;

6) creative embodiment of one's own worldview in stories, drawings, applications, fairy tales, poems, modelling using plasticine, etc.;

7) encouraging the need to acquire knowledge of environmental content;

8) monitoring the activities of adults to improve the ecological situation in the environment;

9) involvement in nature conservation through personal participation [3: 41].

The teacher uses the methods of ecological and valeological education and means of pedagogical interaction with the pupil for ecological and psychological development, which contribute to the formation of pupil's ecological consciousness, competence, and culture with taking into account individual characteristics (age, psycho-physiological

еколого-психологічному розвитку даної категорії учнів виховний процес доцільно спрямовувати на розвиток у них екологічної свідомості, цілеспрямовано впливаючи на емоційно-почуттєву, етично-ціннісну та діяльнісну сфери.

За таких умов, виховній діяльності педагога сприятимуть такі психологічні особливості молодших школярів із затримкою психічного розвитку: емоційне ставлення до власних вчинків щодо об'єктів природи, здатність співпереживати живим істотам, що потрапили у біду; висока інтенсивність накопичення особистого екологічного досвіду (і позитивного, і негативного) [10].

Підкреслимо, що базовим для екологічного розвитку молодшого школяра із особливостями розвитку інтелекту має бути інтелектуальний рівень дошкільника. Подальшого розвитку еколого-валеологічної вихованості у таких дітей педагог досягає через поетапне залучення їх до:

1) організації спостережень за станом довкілля, які супроводжуються мисленнєвими діями;

2) надання первинних оцінок (на рівні "добре-погано") діяльності людей;

3) дотримання запропонованих учителем правил поведінки;

4) актуалізації емоційних переживань під час спілкування та взаємодії з представниками живого світу;

5) осмислення естетичної цінності природи;

6) творчого втілення власного світогляду в розповідях, малюнках, аплікації, казках, віршах, ліпленні тощо;

7) спонукання потреби отримувати знання екологічного змісту;

8) спостереження за діяльністю дорослих для поліпшення екологічної ситуації в навколишньому середовищі;

9) задіяння до природозбереження через особисту посильну участь [3: 41].

Для еколого-психологічного розвитку вчитель використовує методи еколого-валеологічного виховання та засоби педагогічної взаємодії з учнем, що сприяють становленню його екологічної свідомості, компетентності та культури, враховуючи індивідуальні особливості

ones). Let us dwell on some of the methods.

1. *The methods of developing the ecological consciousness* are directed at child's mastering the environmental perceptions as well as at the ecological and ethical concepts and norms, including: 1) the acquaintance with concrete nature-saving norms and rules and their explanation; 2) the suggestion of environmentally friendly and desirable moral norms and rules, taking into account the tendency of the children with mental retardation to high emotional perception and to imitation of other people (ecological directives of pupils' consciousness is attained by ethical conversations, fairy tales, ecological games, analysis of ecological situations, lessons of thinking, ecological excursions, nature therapy technologies, etc.).

2. *The methods of forming environmentally sound behaviour* include: 1) the involvement in specific practical actions in which the child must follow certain rules; 2) the demonstration of examples of environmentally sound behaviour and explanation of the need to behave in such a way; 3) the showing of the examples of adults' environmentally sound behaviour, as well as the examples of fictional and authoritative heroes; 4) the organization of joint environmental activities with adults (the teachers, parents, high school students); 5) the formation of children's behaviour to adhere to environmental norms (due to psychological and environmental training, the analysis of situations of moral choice).

3. *The methods of stimulating moral feelings and motives* of behaviour target and encourage the pupils with peculiarities of mental development to comply with the environmental norms and rules. To attain this, the teacher uses: 1) pupils' fascination with the examples of environmentally sound behaviour of other people (being authoritative and popular to the pupils); 2) the evaluation by the teacher and classmates of pupil's behaviour and actions; 3) the approval of child's ecologically correct actions and encouragement to carry such actions out; 4) the teachers practice the condemnation of the pupils' unworthy behaviour towards

(вікові, психо-фізіологічні). Зупинимося на деяких з цих методів.

1. Методи розвитку екологічної свідомості спрямовані на засвоєння екологічних уявлень та еколого-етичних понять і норм і включають: 1) ознайомлення з конкретними природозбережними нормами і правилами та їх роз'яснення; 2) навіювання екологічно-прийнятних і бажаних моральних норм і правил, враховуючи схильність дітей із затримкою психічного розвитку до наслідування та високу емоційність сприйняття (екологічну спрямованість свідомості учнів надають етичні бесіди, казки, екологічні ігри, аналіз екологічних ситуацій, уроки мислення, екологічні екскурсії, природотерапевтичні технології та ін.).

2. Методи формування екологічно-зваженої поведінки передбачають: 1) залучення до конкретних практичних дій, в яких дитина має виконувати певні правила; 2) демонстрацію прикладів екологічно-грамотної поведінки та роз'яснення необхідності чинити саме так; 3) наведення в якості зразків екологічно-доцільної поведінки дорослих, вигаданих авторитетних персонажів; 4) організацію спільної з дорослими (педагогом, батьками, старшокласниками) природоохоронної діяльності; 5) формування поведінки дітей дотримуватися екологічних норм (психолого-екологічні тренінги, розбір ситуацій морального вибору).

3. Методи стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки націлюють та заохочують учня із особливостями психічного розвитку дотримуватися екологічних норм і правил. Для цього вчитель застосовує: 1) захоплення прикладом екологічно-правильної поведінки інших людей (авторитетних для учня чи популярних); 2) оцінювання педагогом та однокласниками поведінки та вчинків школяра; 3) схвалення екологічно-правильних вчинків дитини та заохочення здійснювати їх надалі; 4) осуд недостойної щодо довкілля поведінки учня вчителі практикують дуже обережно і рідко, щоб не завдати учню моральної травми та не викликати

the environment very carefully and rarely, so as not to cause moral trauma to the pupils and not to provoke protest and negative attitude towards the pedagogue [4: 149].

The experienced modern teachers use as rather effective means of ecological and valeological education of pupils with special needs:

– pupils' direct communication with nature (the lessons of admiration, excursions, some natural therapeutic methods, etc.);

– pupils' involvement in various subject-practical activities (ecological-valeological games, collective creative activities, ecological projects, environmental actions, practical works), activation of cognitive interest by artistic means (folklore and oral folk art, musical works, presentations and educational films, feature films, fiction, fine arts, fairy tales, etc.).

To achieve ecological and psychological development of children with mental disabilities, it is desirable to acquaint them with socio-ecological connections in the system "man-nature-society", organizing their personal interaction (direct or indirect) with the objects and phenomena of nature. This helps special pupils to perceive nature as a universal value, which, besides the consumer significance (economic and health resources), is also of cognitive, aesthetic, environmental, spiritual significance.

In the process of direct communication with the objects and phenomena of nature, junior schoolchildren with intellectual disabilities make the first step in the formation of ecological thinking since they develop emotional receptivity (the ability to sensitively perceive and correctly assess the quality of natural objects and phenomena).

By directly perceiving and studying natural objects and phenomena, the primary schoolchildren gradually reveal the diversity of plants, animals, and inanimate nature, realizing the value of natural resources for human life, their spiritual enrichment and personality development, the need to cognize these natural resources, revealing moral and aesthetic feelings. As a result, the schoolchildren

протест і негативне ставлення до педагога [4: 149].

В якості досить результативних засобів еколого-валеологічного виховання учнів з особливостями психічного розвитку досвідчені сучасні вчителі використовують:

– безпосереднє спілкування з природою (уроки милування, екскурсії, деякі природотерапевтичні методи та ін.);

– включення в різноманітну предметно-практичну діяльність (еколого-валеологічні ігри, колективні творчі справи, екологічні проекти, природоохоронні акції, практичні роботи), активізацію пізнавального інтересу художніми засобами (фольклор та усна народна творчість, музичні твори, презентації та навчальні кінофільми, художня література, образотворче мистецтво, казки та ін.).

Щоб домогтися еколого-психологічного розвитку дітей з особливостями розумового розвитку бажано їх знайомити із соціально-екологічними зв'язками у системі «людина-природа-суспільство», організовуючи їх особисту взаємодію (пряму чи опосередковану) з об'єктами та явищами природи. Це допомагає особливим учням сприймати природу як універсальну цінність, що окрім споживчого (господарський та оздоровчий ресурс) значення має ще й пізнавальне, естетичне, екологічне, духовне та ін.

У процесі безпосереднього спілкування з об'єктами та явищами природи молодші школярі із особливостями розумового розвитку долають першу сходинку у становленні екологічного мислення – у них розвивається емоційна сприйнятливність (здатність чутливо сприймати і правильно оцінювати якісну різноманітність природних об'єктів і явищ).

Безпосередньо сприймаючи та вивчаючи природні об'єкти і явища, учні початкових класів поступово відкривають розмаїтість рослин, тварин та неживої природи, усвідомлюють цінність ресурсів природи для життєзабезпечення людей, їхнього духовного збагачення та особистісного

begin perceiving themselves as an integral part of nature, thus understanding the importance of their behaviour and actions for preserving its integrity [5: 10].

The interaction with the natural environment helps a special child to expand living space, to form environmental knowledge, to gain positive emotions, to develop physical and sensory abilities (hearing, sight, smell, taste, touch).

The teacher can organize pupils' direct communication with the natural environment in the form of walks, excursions, lessons of admiration (thinking), nature protection action, practical works on gardening, vegetable growing, floriculture, outdoor recreation, etc. In today's schools, the natural therapy (ecotherapy) is gaining popularity being a pedagogical technology that presupposes maintaining and strengthening health, correction of psychophysical development, the formation of ecologically and valeologically-oriented life position, activation of junior schoolchildren's cognitive and harmonizing practical interaction with the environment by means of using natural (visual, auditory, tactile) information.

It is determined that the introduction of nature therapy methods in the educational process has a high effect: it significantly improves pupils' psychophysical state, developing their intellectual abilities, promoting the adaptation to natural and social environment, and harmonizing the ecologically competent relations with the latter.

The teacher can organize collective observation on excursions (walks, lessons of admiration) to excite the pupils and teach them the thinking observation as well as noticing the strange and mysterious around them, revealing and understanding the causal ecological connections in the environment. This is achieved in the process of pupils' live contemplation with the help of interesting questions, cognitive tasks, focusing on bright images of nature (colours, sounds, aromas, tactile sensations). The excursions, especially if one chooses a permanent, favourite nature location for seasonal observations, enable one to develop in the children with special

розвитку, необхідність її пізнавати, виявляють моральні та естетичні почуття. Внаслідок цього вони починають сприймати себе як невід'ємну часточку природи, розуміти значення своєї поведінки й дій для збереження її цілісності [5: 10].

Взаємодія з природним оточенням допомагає особливому учню розширити життєвий простір, засвоїти екологічні знання, отримати позитивні емоції, розвинути фізичні та сенсорні аспекти (слух, зір, нюх, смак, дотикові відчуття).

Безпосереднє спілкування учнів з природним оточенням вчитель може організувати в формі прогулянки, екскурсії, уроку милування (мислення), природоохоронної акції, практичних робіт з садівництва, овочівництва, квітникарства, відпочинку на природі та ін. В сьогodenних школах набуває популярності природотерапія (екотерапія) – педагогічна технологія, що передбачає збереження й зміцнення здоров'я, корекцію психофізичного розвитку, становлення екологічно й валеологічно-спрямованої життєвої позиції, активізацію пізнавальної та гармонізацію практичної взаємодії молодших школярів з довкіллям шляхом використання природної (нюхової, зорової, слухової, дотикової) інформації.

Встановлено, що впровадження методів природотерапії в освітній процес дає високий ефект: зумовлює помітне покращення психофізичного стану школярів, розвиває їхні інтелектуальні здібності, сприяє адаптації до природного та соціального довкілля та налагодженню екологічно-грамотних відносин з ним.

На екскурсії (прогулянці, уроці милування) педагог може в процесі живого споглядання за допомогою цікавих запитань, пізнавальних завдань, акцентуючи увагу на яскравих образах природи (барвах, звуках, ароматах, дотикових відчуттях), організувати колективне спостереження, щоб збуджувати думку учнів і навчити їх спостерігати мислячи й помічати навколо себе дивне й загадкове, бачити і зрозуміти причинно-наслідкові екологічні зв'язки у довкіллі. Саме екскурсії,

educational needs the observation, environmental thinking, emotional and aesthetic perception of natural objects, sensorimotor and creative abilities.

For the primary schoolchildren to better assimilate and memorize the environmental information, their observation should be stimulated by a mystery or legend, inspired by a poem, fairy tale, dramatization, consolidated in an environmental game or in an environmental action. The educational effect of observing the natural objects or phenomena encourages the young tourists to make their own creation (fairy tales, poems, drawings, melodies), in which the children reflect a meaningful understanding of environmental connections.

The lessons of thinking in nature have a powerful educational impact, in which the teacher has the opportunity to shape the environmental consciousness in the children by various means in different ways: purposefully selecting the objects of admiration (observation); formulating tasks or questions to stimulate independent mental activity (search, analysis, comparison, generalization); discussing V. Sukhomlinsky's stories to increase pupils' susceptibility to beauty; developing observation and curiosity, imagination and memory. It is important to organise the observations so that the pupils gradually learn to operate with such concepts as the phenomenon, event, cause, effect, which requires the study of the facts and phenomena in the natural environment, comprehending the observed things through gradual transition from specific objects, facts, phenomena to abstract generalization [6: 78].

The organization of pupils' comprehensive development in terms of aesthetic, ethical, valeological attitude to the natural environment and the development of their ecological thinking helps to familiarize them with Ukrainians' ecological experience, reflected in oral folklore, traditions and customs. For example, during a walk (excursion) and observing the viburnum, the teacher should focus children's attention on its perfect beauty and useful qualities, making cause-effect generalizations, using

особливо, якщо обрати для сезонних спостережень постійний, уподобаний школярами, куточок природи, дають змогу розвинути спостережливість, екологічне мислення, емоційно-естетичне сприймання об'єктів природи, сенсомоторні та творчі здібності дітей з особливими освітніми потребами.

Щоб учні початкових класів краще засвоїли та запам'ятали екологічну інформацію, їх спостереження добре стимулювати загадкою чи легендою, одухотворити віршем, казкою, драматизацією, закріпити в екологічній грі чи під час природоохоронної справи. Освітній ефект спостережень за об'єктами чи явищами природи заохочує маленьких екскурсантів до складання власного твору (казки, вірша, малюнка, мелодії), в якому діти відображають осмислене розуміння екологічних зв'язків.

Потужний виховний вплив мають уроки мислення серед природи, на яких педагог має можливість багатоаспектним чином формувати екологічну свідомість молодших школярів різноманітними засобами: цілеспрямовано добираючи об'єкти милування (спостереження); формулюючи завдання чи запитання для стимулювання самостійної розумової діяльності (пошуку, аналізу, порівняння, узагальнення); обговорюючи оповідання В. Сухомлинського, щоб підвищити сприйнятливність учнів до краси; розвиваючи спостережливість і допитливість, уявлення і пам'ять. Важливо будувати спостереження так, щоб учні поступово навчилися оперувати поняттями: явище, подія, причина, наслідок, що потребує дослідження фактів і явищ в природному середовищі, осмислення спостережуваного шляхом поступового переходу від конкретних предметів, фактів, явищ до абстрактного узагальнення [6: 78].

Організація всебічного розвитку школярів щодо естетичного, етичного, валеологічного ставлення до природного оточення та розвитку екологічного мислення сприяє ознайомлення їх з екологічним досвідом українців, відображеним в усній народній творчості, традиціях та звичаях.

proverbs, sayings, riddles, legends, etc., thus, expressing the nature conservation traditions relating to this plant, which is one of the symbols of Ukraine.

The most effective method of ecological and valeological education of primary schoolchildren with special educational needs is the organization of ecological games in which the pupils acquire ecological values and motivation, train the skills of ecologically competent actions, encourage pupils' environmental responsibility and activity. The involvement of special children in collective (together with peers) games-exercises, staging games, fairy-tale games, story-role games is especially valuable.

After all, the pupils realize the desire to fully participate in society through the game, they get the opportunity to learn social (including environmental) rules and regulations, to realize the rights and responsibilities concerning nature and other people in specially modelling imaginary situations. The pupils' model favourite relationships and reproduce interesting and attractive work processes of adults due to performing social roles in the playing field [14: 95].

During the game, the teacher simultaneously with the educational goal solves the correctional goal since the teacher helps the pupils in an individual way to overcome the fear of reptiles, to learn to take care of a green friend, to cheer up with the sounds of nature, to feel compassion for a trampled and littered meadow, to make friends with wintering birds, and so on. With the help of educational tasks and natural situations the pupil develops an understanding of certain rules and following the favourite actions he/she transfers the acquired knowledge into real life, i.e., acquires behavioural skills, at the same time learning to cooperate in the team [9: 19].

Numerous studies have shown that in the form of ecological games the pupils:

– experience intellectual emotions and a variety of feelings (interest, surprise, novelty, doubts, joy of achievement, enthusiasm and satisfaction with the gameplay), which prevents them from getting bored;

Наприклад, під час прогулянки (екскурсії) спостерігаючи за калиною, педагог має акцентувати увагу дітей на її довершеній красі та корисних для людей якостях, зробити причинно-наслідкові узагальнення, використовуючи прислів'я, приказки, загадки, легенди та ін. та озвучити природозбережувальні традиції щодо цієї рослини, яка є одним з символів України.

Найбільш ефективним методом еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливостями розумового розвитку є організація екологічних ігор, в яких набуваються екологічні цінності, мотиви та тренуються навички екологічно-грамотних дій, заохочується екологічна-відповідальність та активність дитини. Особливо цінним є залучення особливих дітей в колективні (спільно із ровесниками) ігри-вправи, ігри-інсценування, ігри-казки, сюжетно-рольові ігри.

Адже через гру учні реалізують бажання повноцінно включитися у соціум, в спеціально створюваних уявних ситуаціях отримують можливість пізнавати соціальні (в тому числі й екологічні) правила і норми, втілювати права і обов'язки стосовно природи та інших людей. В ігровому полі, вони, виконуючи соціальні ролі, моделюють уподобані стосунки та відтворюють цікаві та привабливі для себе трудові процеси дорослих [14: 95].

У процесі гри вчитель одночасно з виховною метою вирішує корекційну: одному учневі допомагає здолати страх перед плазунами; другому – навчитися піклуватися про зеленого друга, третього – збадьорити звуками природи, четвертого – відчутти співчуття до витоптаной та засміченої галявини, п'ятого – подружити з зимуючими пташками тощо. За допомогою навчальних завдань та природних ситуацій в учня розвивається розуміння правил, а наслідуючи уподобані дії він переносить набуті знання у реальне життя, тобто набуває поведінкових навичок, одночасно привчається співпрацювати в колективі [9: 19].

Численними дослідженнями

– by performing various role functions build their inner world, gain diverse experience in making environmentally sound decisions and interacting with the natural and social environment; a formation of spiritual, intellectual, moral and social values in the pupils takes place due to the game;

– demonstrate and develop mental and creative abilities, motor, aesthetic and sensory culture;

– better assimilate the ecological and valeological information offered by the teacher, since there they are less distracted and work hard due to a cognitive interest;

– learn the rules and norms of environmentally sound and ethical behaviour;

– perform specific environmental work, making a real contribution to the study and conservation of local ecosystems [15: 39].

It should be noted that primary school teachers practice mainly three approaches to the game method of ecological and valeological education of pupils with special educational need by: 1) contriving qualitatively new games with ecological (nature-preserving) content; 2) greening the existing traditional games; 3) adapting and saturating folk games with ecological and valeological content.

It is determined that the involvement of children in the analysis of specially created environmental situations or consideration of the situations of moral choice is of paramount importance for children's conscious acceptance of moral and environmental requirements, for choosing a certain line of behaviour, for experiencing the decisions making, for grounding such an experience by means of environmental and social motives. It is necessary to update pupils' experience and to clear out the ways they implement environmental knowledge in behaviour for them to learn the rules of environmental morality.

To teach the pupils with special needs to determine and understand the content of moral actions in nature, to assess the ethics of behaviour (their behaviour and the behaviour of their parents, friends, and the strangers) in the natural environment, as well as to express their personal views

встановлено, що у формі екологічної гри учні:

– відчують інтелектуальні емоції та розмаїття почуттів: інтерес, подив, новизну, сумніви, радість від досягнень, захоплення і задоволення ігровим процесом, що попереджає появу у них нудьги;

– шляхом виконання різних рольових функцій будують свій внутрішній світ, набувають різноманітного досвіду прийняття екологічно-доцільних рішень та взаємодії з природним і соціальним довкіллям; в результаті гри відбувається становлення духовних, інтелектуальних, моральних та соціальних цінностей школярів;

– проявляють та розвивають розумові та творчі здібності, рухову, естетичну та сенсорну культуру;

– краще засвоюють пропоновану педагогом еколого-валеологічну інформацію, адже виникає пізнавальний інтерес, вони менше відволікаються і зосереджено працюють;

– засвоюють правила та норми екологічно доцільної та етичної поведінки;

– виконують конкретну природоохоронну роботу, роблячи реальний внесок у вивчення та збереження місцевих екосистем [15: 39].

Слід зазначити, що педагоги початкової ланки практикують переважно три підходи до ігрового методу еколого-валеологічного виховання учнів із особливостями психічного розвитку: 1) придумують якісно нові ігри з екологічним (природоохоронним) змістом; 2) екологізують існуючі традиційні ігри; 3) адаптують та насичують еколого-валеологічним змістом народні ігри.

Встановлено, що непересічне значення для свідомого прийняття моральних і екологічних вимог, вибору лінії поведінки та набуття досвіду приймати рішення, обґрунтовувати їх екологічними і громадськими мотивами має залучення дітей до аналізу спеціально створених екологічних ситуацій або розгляду ситуацій морального вибору. Щоб учні засвоїли правила екологічної моралі, необхідно актуалізувати наявний в них

can be realized by discussing the following situations: 1. Your neighbour destroyed an anthill in the middle of the garden. How do you assess his behaviour? 2. Did your friend do the right thing since he beat and kicked the cat out for eating a gopher [16: 20].

A valuable methodical tool for the psychological and, at the same time, environmental development of the pupils with special needs in the formation of their intelligence is the use of the potential of artistic creativity. Folklore, artistic word, riddles, drawings, melodies, fairy tales, modelling, application, making handicrafts from a natural material, etc. can be used by the teacher to create a pleasant atmosphere, to excite the imagination and fantasy, cognitive interest, to enrich children's spiritual world and sensory sensations, to encourage their creations and appreciation of their own creative products. Such an implementation of the works of art in the educational process enables:

1) to intensify children's cognitive interest and cognitive activity;

2) to translate the social (national) experience of coordinated interaction with the natural environment to the children for increasing their environmental literacy, for enriching their spiritual world, for moulding the values and behavioural guidelines;

3) to develop natural abilities and creative abilities in the children;

4) to use imagination and fantasy for comprehension and personal perception of environmental content;

5) to teach children to perceive the environment aesthetically, to behave ethically in it, to use its health-improving qualities;

6) to help children's self-realization and self-expression concerning their attitude to nature through drawings, applications, poems, fairy tales, songs, etc.;

7) to instil in the children the need for charity in the environment, the desire to work and create, as well as to respect and to care for the nature of the native land [7; 8].

Pedagogical fairy tales, in which the ecological content is realized through

досвід, з'ясувати яким чином вони реалізуватимуть екологічні знання у поведінці.

Навчити учнів із особливостями інтелектуального розвитку визначати та усвідомити зміст моральних вчинків у природі, оцінювати етичність поведінки (своїї, батьків, друзів, сторонніх людей) в природному середовищі та виражати особисту точку зору допоможе обговорення наприклад, таких ситуацій: 1. "Ваш сусід знищив мурашник посеред саду. Як Ви оцінюєте його поведінку?" 2. "Чи правильно вчинив Ваш товариш? Він побив і вигнав кішку за те, що вона з'їла ховраха" [16: 20].

Цінним методичним інструментом для психологічного і, водночас, екологічного розвитку учнів із відхиленнями від норми в формуванні інтелекту є використання потенціалу художньої творчості. Фольклор, художнє слово, загадки, малюнки, мелодії, казки, ліплення, аплікацію, виготовлення саморобок із природного матеріалу тощо вчитель може використовувати для створення приємної атмосфери, збудження уяви та фантазії, пізнавального інтересу, збагачення духовного світу та сенсорних відчуттів дитини, заохочення її до творення та цінування власної творчої продукції. Вплітання у виховний процес художніх творів дозволяє:

1) активізувати пізнавальний інтерес і пізнавальну активність школярів;

2) передавати учням соціальний (національний) досвід злагодженої взаємодії з природним оточенням для підвищення екологічної грамотності, збагачення духовного світу, становлення ціннісних та поведінкових орієнтирів;

3) розвивати природні можливості і творчі здібності дітей;

4) задіяти уяву і фантазію для осмислення і особистісного сприйняття екологічного змісту;

5) навчити дітей естетично сприймати довкілля, етично в ньому поводитися, використовувати його оздоровчі якості;

6) допомогти самореалізації та самовираженню учня щодо ставлення до природи через малюнок, аплікацію, вірш,

algorithmic form, play an important role in the ecological upbringing of children with the peculiarities of mental development. In this way, the teacher attracts the pupils to the treasure of folk culture, including environmental one. Listening to the tales of V. Sukhomlinsky, the pupils comprehend complex natural phenomena, highlighted in the fairy tale the causal relationships of certain phenomena, this or that behaviour, condemning or approving the actions of the characters, thus mastering the rules of proper behaviour and the examples of helping other living beings [18: 89]. It is extremely useful for the formation of ecological thinking to encourage the pupils to write their own fairy tales. These can be the following fairy tales: a) invented by analogy with the works known to the child; b) compiled from the results of children's observations. Storytelling not only motivates the child for the ecological perception of nature, but also initiates a consciously responsible attitude to its objects, compassion for the living world.

Pedagogically valuable form of generalization of personal observations and impressions of a child with mental retardation is their reproduction in drawings, in which individual features of perception, imagination, environmental thinking is well traced. For example, the teacher's proposal to draw a blossoming apple is implemented differently in children's drawings, according to the worldview characteristic of each child: in one picture there is an apple blossoming with white flowers, in another – a bird circling over a tree, in the third – a broken tree branch, still in the fourth there is a hive nearby, etc. The drawings indicate the presence or absence of the elements of pupils' ecological thinking, showing their attitude to the depicted object of nature, understanding of their emotional state. It is good to invite the little "artists" to name their drawings, so that the child comprehends its attitude to what is drawn, combines the observed verbal and graphic images, learns to distinguish the main features and verbally calls it.

The above methods and means of educational work with the pupils with special intellectual development make their

казку, пісню тощо,

7) прищепити школярам потяг до праці, творення, шанобливості і турботу до природи рідного краю, потребу до добродіяння у довкіллі [7; 8].

Вагому роль в екологічному вихованні дітей з особливостями психічного розвитку відіграють педагогічні казки, в яких екологічний зміст реалізовано у алгоритмічній формі. У такий спосіб вчитель залучає учнів до скарбниць народної культури, зокрема екологічної. Слухаючи казки В. Сухомлинського, учні осягають складні явища природи, виділяючи у казці причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших явищ, тієї чи іншої поведінки, засуджуючи чи схвалюючи вчинки героїв, опановують правила правильної поведінки та зразки допомоги іншим живим істотам [18: 89]. Надзвичайно корисно для формування екологічного мислення заохочувати школярів до написання власних казок. Це можуть бути казки: а) придумані за аналогією з відомими дитині творами; б) складені за результатами дитячих спостережень. Казкарство не тільки мотивує дитину до екологічного сприйняття природи, але й започатковує свідоме відповідальне ставлення до її об'єктів, співчуття до живого світу.

Педагогічно цінною формою узагальнення особистих спостережень і вражень дитини із затримкою психічного розвитку є відтворення їх у малюнках, де добре простежуються індивідуальні риси сприймання, уявлення, екологічного мислення. Так, пропозиція педагога намалювати квітучу яблуньку в дитячих малюнках реалізована по-різному, відповідно до притаманного кожній дитині світосприйняття: на одному малюнку – яблунька уквітчана білим цвітом, на іншому – над деревцем кружляє пташка, на третьому – у деревця зламана гілочка, а на четвертому – біля дерева вулик тощо. Малюнки вказують на наявність чи відсутність у школярів елементів екологічного мислення, демонструють їх ставлення до зображеного об'єкта природи, розуміння їх емоційного стану. Добре запропонувати маленьким «митцям» назвати свої малюнки, щоб дитина

minds work, instil skills and the need for mental work. At the same time, herewith the emphasis shifts from the acquisition of knowledge to the emotional colouring of thoughts, which affects the development of feelings, experiences, and environmental thinking.

In general, *the methodical aspects of ecological and valeological education of junior schoolchildren with special educational needs are aimed at the consistent implementation of the following goals and content of ecological and valeological education* (the content of ecological and valeological education is given in brackets):

1. *Development of the sensory sphere in the schoolchildren through the practice of sensory interaction with the objects of nature* (sensory observation of the state of the environment, the lessons of admiration and beauty, excursions, cognitive activation and harmonization of practical interaction of junior schoolchildren with the environment through the use of natural – olfactory, visual, auditory, tactile – information).

2. *Strengthening the health of the schoolchildren* (nature therapy, correction of psychophysical development, etc.).

3. *Development of pupils' cognitive interest in the natural environment* (mental observation of the state of the environment, comprehension of the aesthetic and practical value of nature, folklore and oral folk art, riddles, drawings, musical works, presentations and educational films, fiction, visual arts, fairy tales, stimulation of imagination and fantasies).

4. *Assimilation of ecological ideas and ecological-ethical concepts and norms* (ethical conversations, fairy tales, ecological games, analysis of ecological situations, the lessons of thinking, ecological excursions, nature therapy technologies, suggestion of ecologically acceptable moral norms/rules, taking into account the tendency of children with mental retardation to imitation and high emotionality of perception).

5. *Development of the subject-practical activities with an ecological content in the schoolchildren* (stories, drawings, applications, handicrafts, fairy tales,

осмислила своє ставлення до намальованого, поєднала спостережувані словесні і графічні образи, навчилася виділяти серед ознак головну і словесно її називати.

Вище розглянуті методи та засоби виховної роботи з особливими за інтелектуальним розвитком учнями змушують їхній розум працювати, прищепляють навички і потребу розумової праці. При цьому акцент зміщується від оволодіння знаннями до емоційного забарвлення думки, на що впливає розвиток почуттів, переживань і екологічного мислення.

Загалом, *методичні аспекти еколого-валеологічне виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами спрямовані на послідовну реалізацію таких цілей та змісту еколого-валеологічне виховання* (зміст подано в дужках):

1. *Розвиток сенсорної сфери школярів через практику сенсорної взаємодії з об'єктами природи* (сенсорне спостереження за станом довкілля, уроки милування, краси, екскурсії, активізація пізнавальної та гармонізацію практичної взаємодії молодших школярів з довкіллям шляхом використання природної – нюхової, зорової, слухової, дотикової – інформації).

2. *Зміцнення здоров'я школярів* (природотерапія, корекція психофізичного розвитку та ін.).

3. *Розвиток пізнавального інтересу школярів щодо природного оточення* (мисленнєве спостереження за станом довкілля, осмислення естетичної та практичної цінності природи, фольклор та усна народна творчість, загадки, малюнки, музичні твори, презентації та навчальні кінофільми, художня література, образотворче мистецтво, казки, збудження уяви та фантазії).

4. *Засвоєння екологічних уявлень та еколого-етичних понять і норм* (етичні бесіди, казки, екологічні ігри, аналіз екологічних ситуацій, уроки мислення, екологічні екскурсії, природотерапевтичні технології, навчання екологічно-прийнятних моральних норм/правил, враховуючи схильність дітей із затримкою психічного

poems, molding, practical works on gardening, vegetable growing, flower growing, recreation in nature)

6. *Development of the emotional and value sphere, the environmental morality in the schoolchildren* (the stimulation of moral feelings and motives regarding the interaction of man and nature, actualization of emotional experiences, the reflection of moral actions of man in nature – providing appropriate ethical evaluations through direct approval or cautious judgment – in the specified field by the teacher and peers).

7. *Formation of ecological thinking in the schoolchildren in the context of awareness of cause-and-effect relationships concerning man and nature* (stimulation of independent mental activity – search, analysis, comparison, generalization, operation with such concepts as phenomenon, event, cause, effect, comprehension of the observed through a gradual transition from concrete objects, facts, phenomena to abstract generalization).

8. *Formation of environmental consciousness in the schoolchildren in the context of awareness of the unity of man and nature, aesthetic and practical value of nature* (ecological and valeological games, collective creative actions, ecological projects, nature conservation actions, practical works).

9. *Formation of a harmonious worldview* (psychological and ecological trainings, the analysis of moral choice situations, nature therapy).

10. *Formation of environmentally conscious behaviour of schoolchildren in the context of psycho-emotional and behavioural expression of their point of view regarding environmental problems and nature conservation processes* (involvement in specific practical actions in which the child must comply with certain rules; demonstration of examples of ecologically competent behaviour, giving examples of ecologically appropriate behaviour of adults, fictional authoritative characters; organization of environmental protection activities together with the adults).

Conclusions and research perspectives. With taking into

розвитку до наслідування та високу емоційність сприйняття).

5. *Розвиток школярів у напрямку предметно-практичної діяльності екологічного змісту* (розповіді, малюнки, аплікації, виготовлення саморобок, казки, вірші, ліплення, практичні роботи з садівництва, овочівництва, квітникарства, відпочинку на природі).

6. *Розвиток емоційно-ціннісної сфери, екологічної моралі школярів* (стимулювання моральних почуттів та мотивів щодо взаємодії людини і природи, актуалізація емоційних переживань, рефлексія моральних вчинків людини у природі – надання відповідних етичних оцінок через схвалення чи обережний осуд у зазначеній сфері педагогом та однолітками).

7. *Формування екологічного мислення школярів у контексті усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків щодо людини і природи* (стимулювання самостійної розумової діяльності – пошуку, аналізу, порівняння, узагальнення, оперування такими поняттями, як явище, подія, причина, наслідок, осмислення спостережуваного шляхом поступового переходу від конкретних предметів, фактів, явищ до абстрактного узагальнення).

8. *Формування екологічної свідомості школярів у контексті усвідомлення єдності людини і природи, естетичної та практичної цінності природи* (еколого-валеологічні ігри, колективні творчі справи, екологічні проекти, природоохоронні акції, практичні роботи).

9. *Формування гармонійного світогляду* (психолого-екологічні тренінги, розбір ситуацій морального вибору, природотерапія).

10. *Формування екологічно-зваженої поведінки школярів у контексті психо-емоційного та поведінкового вираження своєї точки зору щодо екологічних проблем та процесів природозбереження* (залучення до конкретних практичних дій, в яких дитина має виконувати певні правила, демонстрація прикладів екологічно-грамотної поведінки, наведення в якості зразків екологічно-

consideration the given above, it can be stated that for the education of ecological and valeological culture of the pupils with special educational needs, it is advisable to primarily develop emotional, value and sensory spheres through the methods of developing the ecological consciousness, as well as the methods of forming environmentally sound behaviour and stimulating moral feelings and motives which are optimally and most effectively implemented through: lessons of admiration, walks and excursions, ecological games, the analysis of ecological situations, project tasks, the use of the potential of artistic creativity and folk experience, the organization of practical nature preserving and environmental activities, nature therapy and fairy tale therapy.

It should be emphasized that environmental games are the closest ones to children's needs and the opportunities for learning the nature and interaction with it; they are to be systematically integrated into educational process, with obligatory adhering to pedagogical conditions and gradually complicating the didactic goal. At the first stage it is advisable to use the games to prepare children for mental activity; on the second – for the development of intellectual processes and cognitive activity; on the third – for children's realizing the universal value of the natural environment and the development of harmonious interaction with it.

The determined methodical aspects of ecological and valeological education of primary school pupils with special educational needs enables to effectively implement ecological education in an inclusive environment and realize their purpose consisting in helping special pupils develop personal potential, socially rehabilitate themselves, attain self-realization, act ecologically competently and in a safe way, thus developing their homeland and well-being.

We consider the prospective directions of our research being the development of a holistic pedagogical system of ecological and valeological education of junior schoolchildren with special educational

доцільної поведінки дорослих, вигаданих авторитетних персонажів, організація спільної з дорослими природоохоронної діяльності).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Враховуючи вищезазначене, можна констатувати, що для виховання еколого-валеологічної культури учнів з особливостями потребами, доцільно першочергово розвивати емоційно-ціннісну та сенсорну сфери за допомогою методів розвитку екологічної свідомості, методів формування екологічно зваженої поведінки та методів стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки, які оптимально та максимально ефективно реалізуються через: уроки милування, прогулянки та екскурсії, екологічні ігри, аналіз екологічних ситуацій, виконання проектних завдань, використання потенціалу художньої творчості та народного досвіду, організацію практичної природоохоронної та екологічної діяльності, природотерапію та казкотерапію.

Необхідно наголосити, що максимально наближеними до дитячих потреб і можливостей пізнання та взаємодії з природою є екологічні ігри, які необхідно систематично включати в освітній процес, обов'язково дотримуючись педагогічних умов та поступово ускладнюючи дидактичну мету. На першому етапі доцільно використовувати ігри для підготовки дітей до розумової діяльності; на другому – для розвитку інтелектуальних процесів та пізнавальної активності; на третьому – для усвідомлення універсальної цінності природного оточення та розвитку злагодженої взаємодії з ним.

Визначені методичні аспекти еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами дають можливість ефективно здійснювати екологічне виховання в інклюзивному середовищі та виконувати своє призначення – допомогти особливим учням максимально можливо розвинути особистісний потенціал, соціально реабілітуватися та самореалізуватися, екологічно грамотно і безпечно діяти,

needs based on the socio-pedagogical situation in Ukraine.

щоб сприяти стійкому розвитку своєї Батьківщини та власному благополуччю.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо розробку цілісної педагогічної системи еколого-валеологічного виховання молодших школярів із особливими освітніми потребами на основі соціально-педагогічної ситуації України.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Arhiropoulos, D., Vozniuk, O., & Konovalchuk, I. (2018). Pedagogichni resursy vprovadzhennia v osvitu haluz inkliuzyvnoi paradyhmy [Pedagogical resources for the implementation of the inclusive paradigm in the educational sphere]. *Aktualni problemy inkliuzyvnoi osvity v Ukraini – Actual problems of inclusive education in Ukraine: zb. nauk. prats / za materialamy Vseukr. Nauk.-prakt. seminaru "Mykola Dmytrovych Yarmachenko i suchasna inkliuzyvna osvita"*. Khmelnytskyi: KhHPA, vyp. 2, 6-9 [in Ukrainian].
2. Bibik, N.M. (2017). *Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia [The New Ukrainian school: a teacher's guide]*. Kyiv: TOV "VD "Pleiady", 206 [in Ukrainian].
3. Bordunova, A.Iu. (2016). Sotsialna reabilitatsiia molodshykh shkoliariv u protsesi vzaiemodii z pryrodou [Social rehabilitation of junior schoolchildren in the process of interaction with nature]. *Pedahohika v systemi humanitarnoho znannia – Pedagogy in the system of humanitarian knowledge: materialy nauk.-prakt. konf.*, (18-19 lystop. 2016 r.). Khmelnytskyi: KhDPU, 41-44 [in Ukrainian].
4. Voitovych, A.Iu. (2016). Ekologichne vykhovannia uchniv pochatkovykh klasiv v Ukraini ta Yevropi: komparatyvnyi aspekt [Environmental education of primary school pupils in Ukraine and Europe: a comparative aspect]. *Molod i rynok – Youth and the market*, № 2, 149-154 [in Ukrainian].
5. Vysotska, L. (2015). Derzhavna polityka v haluzi inkliuzyvnoi osvity [State policy in the field of inclusive education]. *Proftekhsvita – Vocational education*, № 2, 10-11 [in Ukrainian].
6. Volkova, N.P. (2009). *Pedahohika [Pedagogy]: navch. posib.* Kyiv: Akademvydav, 616 [in Ukrainian].
7. Hilberh, T., Tarnavska, S., Hrubiiian, L., & Pavych, N. (2020). *Ya doslidzhuuu svit 3 klas [I explore the world. 3rd grade]*. Kyiv: Vyd-vo: Heneza, 160 [in Ukrainian].
8. Hilberh, T., Tarnavska, S., & Pavych, N. (2020). *Ya doslidzhuuu svit. 3 klas. Robochyi zoshyt [I explore the world. 3rd grade. Workbook]*. Kyiv: Vyd-vo: Heneza, 96 [in Ukrainian].
9. Davydenko, H.V. (2016). *Inklyuzyvna osvita: dosvid i perspektyvy: monohrafiia [Inclusive education: experience and perspectives: monograph]*. Vinnytsia, 242 [in Ukrainian].
10. *Derzhavnyi standart pochatkovoї osvity [State standard of primary education]*. Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 liutoho 2018 r. № 87. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
11. Zaierkova, N.V., & Treitiak, A.O. (2016). *Inklyuzyvna osvita vid A do Ya.: poradnyk dlia pedahohiv i batkiv [Inclusive education from A to Z: a guide for teachers and parents]*. Kyiv, 68 [in Ukrainian].
12. Koltok, L. (2016). Ozdorovchi tekhnolohii u roboti z molodshymy shkoliaramy z osoblyvymy potrebamy [Health technologies in work with junior schoolchildren with special needs]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky – Scientific bulletin of Lesya Ukrainka east European national university*, № 2 (303), 105-110 [in Ukrainian].

13. Kolupaieva, A.A. (2016). *Suchasni innovatsiini tendentsii v osviti, navchanni ta psykholoho-pedahohichnomu suprovodi ditei z osoblyvymy potrebamy. Osnovy sotsialnoi pediatrii: navch.-metod. posib. [Modern innovative trends in education, training and psychological and pedagogical support of children with special needs. Basics of social pediatrics: teaching method. manual]*. Kyiv, 179 [in Ukrainian].
14. Kremen, V.H. (2008). *Filosofia liudynotsentryzmu v stratehiakh osvitnoho prostoru [The philosophy of human-centeredness in educational space strategies]*. Kyiv: Pedahohichna dumka, 424 [in Ukrainian].
15. Pantiuk, T.I., Nevmerzhytska, O.V., & Pantiuk, M.P. (2009). *Osnovy korektsiinoi pedahohiky: navch.-metod. posibnyk [Basics of correctional pedagogy: educational and methodical manual]*. 2-he vydannia, dopovnene i pereroblene. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychi viddil DDPU, 324 [in Ukrainian].
16. Petryk, N. (2009). Korektsiine navchannia ditei z osoblyvymy potrebamy. Innovatsiini pidkhody [Corrective education of children with special needs. Innovative approaches]. *Defektoloh – Defectologist*. № 1, 20-22 [in Ukrainian].
17. Spivak, Ya.O. (2016). Formuvannia ekolohichnoi kultury v uchniv z intelektualnymy vadamy yak odyn iz zasobiv rozvytku yikh dukhovnosti [Formation of ecological culture in the pupils with intellectual disabilities as one of the means of developing their spirituality]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka – Personal spirituality: methodology, theory and practice*, № 5 (74), 228-235 [in Ukrainian].
18. Udych, Z.I. (2015). *Osnovy inkluzyvnoi osvity: navch.-metod. posib. [Basics of inclusive education: teaching method. manual]*. Ternopil: KITs "PRINT-OFIS", 378 [in Ukrainian].

Received: May 11, 2022

Accepted: May 31, 2022